
Mûtezilî Düşünür El-Câhız ve Eserleri

Adem ERYİĞİT^a

Öz: el-Câhız başta Kelam ve Edebiyat olmak üzere hemen hemen her alanda eser telif etmiş ve edebî dehasını da kullanarak yaşadığı dönemini çok iyi tasvir etmiştir. Mûtezilî âlimlerin birçoğunun eserlerinin günümüze ulaşmadığı dikkate alınırca Hicrî üçüncü asırda yaşamış ve dönemini ciddi bir şekilde etkilemiş Mûtezilî âlim el-Câhız'ın eserlerinin bir kısmının günümüze ulaşması dikkate değer bir durumdur. Yaşadığı dönemdeki fikir akımları ve kelamî tartışmalar hakkında bilgi edinmek istendiğinde el-Câhız'ın eserlerinin tespit edilmesi ve incelenmesi gerekmektedir.

Anahatar Kelimeler: el-Câhız, Mutezile, Abbasiler.

---

^a İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri.

Mu'tazilite school's thinker Al-Jahiz and his Works

Adem ERYİGİT

Abstract: al-Câhız wrote works in almost every field, especially in kalam and literature, and described very well the period he lived using his literary genius. Considering that the works of many of the Mûtezilî scholars have not survived, it is noteworthy that some of the works of the Mûtezilî scholar al-Jahiz who lived in the Hijri third century and who seriously influenced his period have survived to the present day. When asked to learn about the thinking movement and kalami discussions in his period, it is important to identify and examine the works of al-Câhız.

Keywords: al-Câhız, Mûtezile, Abbasids.

Giriş

Başlangıcından günümüze kadar İslam dininin bünyesinde değişik düşünce ve fikirler daima var olagelmıştır. Bu durum İslam'ın fikir ve düşünce özgürlüğüne verdiği ehemmiyetin doğal bir neticesidir. Daha sonraki dönemlerde bu değişik fikir ve düşünceler itikadî ve amelî mezhepler olarak şekillenmiş ve her biri kendi içinde belli bir disiplin çerçevesinde gelişimini tamamlayıp tarih sahnesindeki yerini almıştır. Bu mezheplerden birisi de hiç şüphesiz Mûtezile mezhebidir.

Mûtezile, ortaya çıktığı günden beri gerek savunduğu fikirler ve gerekse bu fikirlerle yetişmiş âlimleriyle İslam tarihinde farklı bir yer işgal etmektedir. Mûtezile'nin önemli âlimlerinden birisi de el-Câhız'dır.

Biz bu çalışmamızda öncelikli olarak el-Câhız'ın yaşadığı dönemi, dönemin özelliklerini, el-Câhız'ın hocalarını ve ilmî gelişimini ele aldık. Daha sonra eserlerinin günümüze ulaşanlarından tespit ettiklerimizi nerede ve kim tarafından neşredildiğini belirterek zikrettik. Yine el-Câhız'ın fikir yapısına ve dönemine ışık tutması açısından önemli bulduğumuz, günümüze kadar ulaşmayan eserlerinden bazılarının sadece isimlerini -alındıkları kaynaklarla beraber- zikrettik. Bu mütevazı çalışmanın el-Câhız'la ilgili çalışma yapacak araştırmacılara katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

EL-CÂHIZ

1. Yaşadığı Dönemin Siyasi Özellikleri

Yaklaşık bir asır hayat süren el-Câhız¹ Abbasi halifelerinden el-Mansur'dan el-Mu'tezbillah'a kadar süren on iki halife dönemi-

---

¹ el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, V, s. 2101; Emin, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, Kâhire, el-Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1934-1936, I, s. 387.

ni görmüştür.² El-Mansur, el-Mehdi ve el-Hâdi'nin hilafetleri zamanında çocuk yaşlarda olan el-Câhuz Harun er-Reşid döneminde gençlik yıllarını yaşamıştır.

Harun er-Reşid dönemi Abbasi hilafetinin altın çağıdır. Devletin sınırları genişlemiş, komşu ülkelere üstünlük sağlanmış ve devlet kuvvetinin zirvesine ulaşmıştır.³

el-Me'mun, hilafeti döneminde, ülkede birliği sağlamak amacıyla Abbas oğulları ile Ali oğulları arasındaki ihtilafı bitirmeye çalışmış ve Ali b. Musa (ö.203/818)'yı veliaht tayin etmiştir. Ona "er-Rıza min Al-i Muhammed" adını vermiştir. Abbas oğullarının sembolü olan siyah elbise yerine Ali oğullarının sembolü olan yeşili devletin resmi kıyafeti haline getirmiş ve bu durum bazı isyanlara sebep olmuştur.⁴ İsyancıları bastıran el-Me'mun Mûtezile'yi önp-lana çıkaran siyaset izlemiş ve "Kur'an'ın yaratılmışlığı" ilkesine inanmayı devletin resmi politikası haline getirmiştir. Hz. Ali'nin diğer sahabelerden daha faziletli olduğu fikri ilan edilmiştir.⁵ Bunun sonucunda özellikle hadis âlimleri ve bu fikri benimsemeyen birçok âlimin sorgulanıp işkenceye maruz kaldığı "mihne" dönemi başlamıştır.⁶ Muaviye minberlerde lanetlenmiş onu hayırla yad edip sahabeden birine üstün tutan rejim aleyhtarı sayılacağı ilan edilmiştir.⁷

El-Mu'tasım ve el-Vasık dönemlerinde de Mûtezilî ideoloji devam etmiş ve Ahmed b. Ebi Duad (ö.240/854) başkadılık maka-

² O halîfeler şunlardır; el-Mansur (136-158/754-775), el-Mehdi (158-169/775-785), el-Hâdi (169-170/785-786), Harun er-Reşid (170-193/786-809), el-Emin (193-198/809-813), el-Me'mun (198-218/813-833), el-Mu'tasım (218-227/833-842), el-Vasık (227-232/842-847), el-Mûtevekkil (232-247/847-861), el-Muntasır (247-248/861-862), el-Mustein (248-252/862-866), el-Mu'tezbillah (252-255/866-869).

³ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Mısır, İdâretu't-Tibâati'l-Münîriyye, 1348-1353, V, s. 89-97.

⁴ İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil*, V, s. 189-195.

⁵ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Mısır, Huseyniyye Matbaası, 1226, V, s. 178.

⁶ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, s. 188.

⁷ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, s. 177.

mına getirilmiş ve onun gibi Mûtezile'ye mensup kimseler üst düzey görevlere getirilmiştir. El-Vasık'ın hilafetinde Türklerin devlet içindeki etkinliği artmıştır.⁸

El-Mütevekkil hilafete geldiğinde kendisinden önce uygulanan siyasî, dinî ve fikrî alanlardaki politikalara son vermiştir. Önemli görevlerde yer alan Mûtezilî şahısları görevden uzaklaştırmış ve kur'an üzerindeki tartışmaları bitirmiştir.⁹

el-Muntasır, el-Musteîn ve el-Mu'tezbillah dönemlerinde ise Türkler halifelerin mukadderatını ele geçirmiştir.¹⁰ Bu halifelerin hilafetlerinin kısa sürmesi ve dönemlerinde iç karışıklıklar, isyan ve kanlı çatışmaların olması bu dönemin istikrarsızlığını göstermektedir.

2. İlmî ve Kültürel Durum

el-Câhız'ın yaşadığı yıllarda siyasi açıdan altın çağını yaşayan Abbasiler, İslam toplumuna da ilmî ve kültürel bakımdan altın çağını yaşatmaktaydı.¹¹ Hicrî 16-17 yıllarında kurulan Basra¹² stratejik öneme sahip bir liman şehri idi. Başta er-Reşîd ve el-Me'mun olmak üzere halifelerin ilim ehlini desteklemesiyle önce Basra sonrada Bağdat Irak bölgesinde ilmi faaliyetlerin yoğunlaştığı birer merkez haline geldi.¹³ Özellikle el-Me'mun'un kitap ve ilme olan merakından dolayı âlimleri huzurunda münazaraya çağırması ve teşvik etmesi ciddi bir fikir hürriyeti oluşturdu.¹⁴ Basra'da kitapçı-

⁸ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, s. 283-284.

⁹ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, s. 294.

¹⁰ et-Taberî, *Tarihu'l-Umem*, V, s. 352.

¹¹ Emin, *Duhâ'l-İslâm*, II, s. 5.

¹² İbn Hûgil, Ebu'l-Kasım Muhammed, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, Mektebetü'l-Hayat, 1906, s. 159.

¹³ Ebû Mulhim, Ali, *el-Menâhu'l-Felsefiyye İnde'l-Câhız*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Hilâl, 1994, s. 34.

¹⁴ Cebr, Cemil, *el-Câhız ve Muctemeu Asrihî fî Bağdad*, Beyrut, Dârü Sâdır,t.y., s. 20-21.

lar, mescid halkaları, mirbed ve tartışma meclisleri gibi müesseseler oluştu.¹⁵

Emeviler devrinde başlayan tercüme faaliyetleri Abbasilerde de artarak devam etmiştir. Bağdad'ta kurulan "Beytu'l-Hikme" sayesinde Farsça'dan, Yunanca'dan, Pehlevîce'den ve bilhassa Süryânîce'den birçok eser Arapça'ya tercüme edildi.¹⁶ el-Mansur'dan er-Reşîd'e kadar genelde felsefî fikir, tıp, astronomi ve geometri ilimleriyle sınırlı kalan tercüme faaliyetleri, el-Me'mun zamanı ve sonrasında ise; tabii ilimler, felsefe, metafizik, ahlak, siyaset ve psikolojiyi de içine aldı.¹⁷ Aristo, Platon, Hipokrat ve Batlamyus'un eserleri de bu dönemlerde tercüme edilen eserlerden bazılarıdır.¹⁸

Yine bu dönemde tercüme edilen eserlerin yanında İslam dünyasında hadis, tefsir, fıkıh, dil ve tarih alanlarında orijinal eserler telif edilmeye başlamıştır. İbn Cureyc(ö.150), Malik b. Enes (ö.179), Evzai (ö.156), Hammad b. seleme (ö.176), İbnHişam(ö.218), Ebû Yusuf (ö.182) v.b. birçok âlim eserler yazdı. İlmî tasnif ve telifler arttı. Arap diliyle ilgili eserler ve lügatler yazıldı. Tarihi ve meşhur olaylar yazılmaya başladı.¹⁹

Bu dönemde Abbasi devletinde sosyal yapı sadece Araplardan oluşmuyordu. Toplum Arap, Türk, Hint, Fars, Zenci, Müslim ve gayr-ı Müslim gibi çeşitli etnik ve dînî gruplardan oluşuyordu.²⁰

¹⁵ el-Ġâlî, Belkâsım, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, Beyrut, Daru İbn-i Hazm, 1999, s. 67-71.

¹⁶ Işık, Kemal, *Mûtezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 48; Taylan, Necip, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997, s. 134-138.

¹⁷ Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 37-41-42,48.

¹⁸ Taylan, Necip, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997, s. 137.

¹⁹ es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihü'l-Hulefâ*, Katar, Dâru'l-Fıkr, 1394/1974, s. 261.

²⁰ Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im, Ebû Osman el-Câhız, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1982, s. 27-28.

Toplumda, Yahudiler, Hristiyanlar, Zındıklar, Dehrîler ve Mecûsîler gibi farklı inanç grupları mevcut idi.²¹

3. Hayatı:

Asıl adı Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinânî el-Leysî'dir.²² Hicri 150-160 yılları arasında²³ Basra'da doğmuştur. Künyesi Ebî Osman'dır. Gözlerinin dışı doğru çıkık şeklinden dolayı patlak gözlü anlamında el-Câhız lakabıyla meşhur olmuştur. Ayrıca ona el-Hadekî de denmektedir.²⁴

Onun aslen safkan arap olduğu söylendiği gibi²⁵ mevaliden olduğu da nakledilir.²⁶ Dedesi Mahbub (Fezare) deve çobanı ve zenci idi.²⁷ Bu durum dikkate alındığında, onun Arap-zenci melezlerinden olduğu kanaatına varılabilir.²⁸

²¹ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 19-27.

²² İbn Hallikan, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtu'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut, Dar-ı Sâdır, 1970-1972, s. 470.

²³ el-Câhız'ın doğum yılı konusunda kaynaklarda ciddi bir ihtilaf vardır. O el-Bağdâdî'ye göre 145, İbn Zeber'e göre 150, Yâkut el-Hamevî'nin naklettiği bir rivayete göre 155, Ahmed Emin'e göre ise yaklaşık 159 senesinde doğmuştur. Genel kanı ise el-Câhız'ın yaklaşık bir asır ömür sürdüğüdür. Daha geniş bilgi için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdat*, Lübnan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y, VII, s. 448; İbn Zeber, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh er-Rib'î, *Kitâbul'-Vefeyât*, Thk.: Abdullâh Ahmed Süleyman el-Hamed, Riyad, 1410, II, 553; Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, s. 2101; Emin, *Duhâ'l-İslâm*, I, s. 387.

²⁴ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-'Ayân*, s. 471.

²⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-'Ayân*, s. 471; es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhız*, Kâhire, Matbaatu'r-Rahmâniyye, 1350/1931, s. 11-12.

²⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdat*, Lübnan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y., XII, s.213; el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101; el-Hâcirî, Tâhâ, *el-Câhız Hayâtuhû ve Âsârühû*, Kâhire, Dâru'l-Meârif, 1969, s. 83.

²⁷ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

²⁸ Şeşen, Ramazan, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1967, s. 11. Ayrıca bkz: İbnu'l-Murtazâ Ahmed b. Yahyâ (ö.840/1436), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*,

el-Câhız fakir bir ailede dünyaya gelmiş ve küçük yaşlarda babasını kaybetmiştir. Gençlik yıllarında geçimini sağlamak için Seyhan nehri yanında ekmek ve balık sattığı rivayet edilir.²⁹

el-Câhız'ın gençlik yılları Basra'nın ilim ve kültür bakımından çok canlı ve hareketli olduğu bir dönemdir. Böyle bir zeminde el-Câhız'da ilme ve okumaya karşı ciddi bir merak uyanmış, fakirlik ve yetimliğin zorlukları onu bu gayretinden geri çevirememiştir.

O eline geçen her kitabı okur, ne olursa olsun okumadan bırakmazdı. Hatta çeşitli kitapları okumak için kitapçı dükkânlarını kiralar ve oralarda gecelerdi.³⁰ Hemen hemen her okuduğunu unutmayacak kadar kuvvetli olan hafızası³¹ sayesinde çok ciddi bir bilgi birikimine sahip oldu.

el-Câhız dönemin meşhur alimleri Ebu Ubeyde, el-Asma'i, Ebu Zeyd, Ebu'l-Hasen el-Ahfeş ve en-Nazzam gibi alimlerden dersler aldı,³² ilim meclislerindeki kelâmî münakaşaları dikkatle takip etti. Ayrıca Basra mescidinde toplandıkları için kendilerine "el-Mescidiyyun" denilen; Felsefe ve Edebiyatla meşgul ilim ehlinin meclislerine³³ Basra panayırının kurulduğu ve çöl Araplarının geldikleri, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Mirbede devam etti. Arap dilinin fesahatını onlardan şifahi olarak öğrendi.³⁴

Muhtelif alanlarda birçok eser telif etmiştir. 200/815 yıllarında halife el-Me'mun(ö.218/833) hilafet ve diğer konularla ilgili eserlerini beğenmiş ve el-Câhız'ı Bağdat'a çağırmıştır. el-Câhız Bağdat'da bulunduğu sırada tercümelere ve bilhassa Aristo'dan

---

Neşir: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, Dâru'l-Muntazar, 1407/1987; es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s. 10-18.

²⁹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

³⁰ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

³¹ Dayf, Şevki, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî "Asru'l-Abbâsî es-Sânî"*, Kâhire, Dâru'l-Meârif, 1973, s. 589.

³² el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

³³ El-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Tahkik: Abdusselâm M. Hârûn, Mısır, Mektebetu'l-Hancı, 1395/1975, III, s. 58. el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 70.

³⁴ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

yapılan tercümelerden faydalanmıştır. Edindiği bu kültür en-Nazzam ve Sumame b. Eşres gibi Mûtezile büyüklerinin tesiri altında teşekkül etmeye başlayan kelama dair fikirlerinin olgunlaşmasına yardım etti.³⁵

Halife el-Me'mun el-Câhız'ı divan kâtipliğine getirmiş fakat o memuriyete uygun olmayan yapısından dolayı üç gün sonra bu görevi bırakmıştır.³⁶ Daha sonraları bir müddet bu makamda İbrahim b. El-Abbas es-Suli(ö.243/857)'ye vekalet etmiştir.³⁷ O geçimini daha çok, yazdığı eserleri ithaf ettiği kimselerden aldığı bahşişlerle temin etmiştir.³⁸ Özellikle, el-Hayevân, el-Beyân ve't-Tebyîn ve ez-Zer' ve'n-Nahl'i takdim ettiği kimselerden beşer bin dinar mükafat almıştır.³⁹

el-Câhız, Bağdad'da iken İbnu'z-Zeyyat'ı⁴⁰ Ahmed b. Ebi Duad'a⁴¹ karşı desteklemiştir. O da el-Câhız'ı himaye etmiş⁴² ve divandan maaş bağlamıştır. el-Câhız'da yazdığı birçok eserini İbnu'z-Zeyyat'a ithaf etmiştir.⁴³ Bu dönemde el-Câhız hem maddi

³⁵ Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 12.

³⁶ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2103.

³⁷ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2106-2107.

³⁸ ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah muhammed b. Ahmed b. Osman(ö.748/1347), *Siyeru A'lâmin'n-Nubelâ*, Tahkik: Şuayb el-Arnaut, Naim el-Irksusî, Beyrut, Risaleti't-Tıba'a, 1406-1986, XI, s. 529.

³⁹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, s. 2117-2118.

⁴⁰ Muhammed b. Abdülmelik b. Ebân b. Hamza(ö.240/847): el-Mu'tasım ve el-Vâsık'ın veziri idi. Şiiri ve nesri çok iyi bir edebiyatçı idi. El-Mütevekkil halife olunca onu işkenceyle öldürtmüştür. ez-Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm (Kâmûs-u Terâcim), I-VII, Beyrut, Daru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1992, VI, s. 248.

⁴¹ Ahmed b.Ebî Duad(ö.240/854): el-Mu'tasım ve el-Vâsık'ın hilafetleri döneminde vezirlik yapmıştır. bkz, el-Bağdâdi,Tarih-i Bağdad, I, s. 298. Kur'an'ın yaratıldığını söyleyenlerin ileri gelenlerinden ve Mutezilî kadınlardandı. Ahbar ve ensâb bilgisine sahipti. ez-Zirikli, *el-A'lâm*, I, s. 124.

⁴² Şerifu'l-Murtezâ, Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Huseynî (ö.436/1044), *Emâli's-Seyyidi'l-Murtezâ*, Tahkik: Bedreddîn el-Halebî, I-IV, Mısır, Matba'atu's-Seâde, 1904, I, s. 139.

⁴³ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 69; Şeşen, Ramazan, "Câhız", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C.VII, s. 22.

açıdan hem de devlet ricali yanında itibar bakımından en güzel dönemini yaşamıştır.

Ahmed b. Ebi Duad'ın ölümünden sonra halife el-Mütevekkil ve Feth b. Hakan'ın⁴⁴ himayelerini gördü.⁴⁵

Kaynaklarda evlendiğine dair bir bilgiye rastlanmayan el-Câhız'ın Türk bir cariyesi olduğu ve bu cariyeden bir oğlu olduğu nakledilir.⁴⁶

Hayatının sonlarında felç oldu ve Basra'ya çekildi.⁴⁷ el-Mu'tezbillah döneminde 255/869 yılının muharrem ayında 96 yaşını aşkın olarak Basra'da vefat etti.⁴⁸ Kitaplığından kitap alırken kitaplarının üzerine devrilmesi sonucu hayatını kaybettiği rivayet edilir.⁴⁹

4. Hocaları

el-Câhız Basra ve Bağdat'ın ilmî bakımdan çok hareketli olduğu, büyük âlimlerin yetiştiği bir dönemde yaşamış ve bu âlimlerden istifade etmesini bilmiştir. Bunlardan el-Câhız'ın daha çok mezhebini, felsefî ve îtikadî yönünü belirleyenlerin önemlileri şunlardır;

Ebu'l-Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf (235/849) ; Basra Mûtezilesinin hocası ve en büyük âlimlerinden idi.⁵⁰ Mutezîlî

⁴⁴ Ebû Muhammed el-Feth b. Hakan Gurtûc et-Turkî (ö.247/861): Türk hükümdarlar ailesinden ve Halife el-Mu'tasım'ın yakın adamlarından Hakan b. Ahmed'in oğludur. el-Mütevekkil'in vezirliğini yapmıştır. Feth, şair, hatip, cömert ve zeki bir kimseydi. *ez-Zirikli, el-A'lâm*, V, s. 133.

⁴⁵ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım, Ali b. El-Hasen, *Târihu Dimesşk*, Tahkik: Muhibbuddin Ebû Said Ömer b. Grama el-Amravî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1995-1997, s. 433.

⁴⁶ El-Kutubî, Muhammed b. Şakir, *Uyûnu't-Tevârih*, Tahkik: Afif Nayıf Hatum, Lübnan, Dâru's-Sekâfe, 1416/1996, s. 427.

⁴⁷ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2121.

⁴⁸ el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, XII, s. 219-220.

⁴⁹ *ez-Zirikli, el-A'lâm*, V, s. 74.

⁵⁰ İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub, *el-Fihrist*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1997, s. 209; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerrîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire, Mektebetu'l-Angelo el-Misriyye, 1956, s. 53.

düşünceyi sistemleştirmiş ilke ve prensiplerini ilmî temellere dayandırmış ve bu sebeple Mûtezilenin ikinci bânîsi sayılmıştır. Yunan felsefesini bütün incelikleriyle inceleyen dolayısıyla bu felsefenin etkisinde kalan ilk kelamcı el-Allaf olmuştur⁵¹ el-Me'mun döneminde münazaraları idare eden kelam ile felsefeyi barıştırmaya çalışan bir âlimdi.⁵² Hz Ali'yi Hz Osman'a tafdil ettiği için bazı kaynaklarda Şii olduğu rivayet edilmiştir.⁵³

El-Câhız Mûtezile'yi ve Usûl-ü Hamse'sini el-Allaf'tan öğrenmiş ve el-Buhalâ'sında zarif bir şekilde tasvir etmiştir. El-Allaf'ın felsefesinden de istifade etmiştir.⁵⁴

Ebu İshak İbrahim b. Seyyar en-Nazzam(ö. 231/835); Basra ilim çevresinde yetişmiştir,⁵⁵ Mûtezile ekolünün en büyük âlimlerindendir ve Mûtezile kelamını derinden etkilemiştir. Nazzamiye ekolünün kurucusudur.⁵⁶ Fikhî kıyası, icmâyı ve Atom nazariyesini reddedip tafra, vacip alellah, zuhur-kümun ve tam ihtiyar görüşlerini benimsemiştir.⁵⁷ Çok iyi bir felsefeci ve kelamcı olmasının yanı sıra iyi bir edebiyatçı ve şairdir.⁵⁸ Son derece zeki ve ince bir cedelci olan en-Nazzam, Maniheizm ve Dehrî Felsefesi ile mücadele etmiş, Mürcie ve Cebriyye kelamcıları hadisciler ve fakihlerle ateşli tartışmalara girmiştir.⁵⁹

⁵¹ Özarslan, Selim, "Basra ve Bağdat Mûtezilîleri ve Başlıca görüşleri" Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, VII, 1, s. 164, Sivas, 2003.

⁵² Çelebi, İlyas, *İslam Düşünce Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002, s. 100.

⁵³ İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 48.

⁵⁴ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 59-60.

⁵⁵ el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, VI, s. 96.

⁵⁶ Özarslan, Selim, "Basra ve Bağdat Mutezilîleri ve Başlıca görüşleri" Sivas, 2003, Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, VII, s. 166.

⁵⁷ Çelebi, *Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, s. 100.

⁵⁸ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 211; Ebû Rîde, Muhammed Abdulhâdî, *Min Şuyûhi'l-Mu'tezile İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâuhu'l-Kelâmîyyeti'l-Felsefiyye*, Kâhire, Dâru'n-Nedim, 1989, s. 16.

⁵⁹ Işık, Kemal, "Nazzam ve bazı Düşünceleri", Ankara, 1977, İslam İlimleri Enst. Dergisi, Sayı: 3, s. 103-104.

El-Câhız en-Nazzam hakkında, "Kelam ve Fıkhı en-Nazzam'dan daha iyi bilen birini görmedim" demiştir.⁶⁰ en-Nazzam'dan kelam dersi alan el-Câhız⁶¹ felsefî ve kelamî fikirlerinin şekillenmesinde en-Nazzam'dan çok etkilenmiştir.

Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî (ö.210/825); Bağdat Mûtezilesinin kurucusu ve reisidir.⁶² Kelamî yönü çok güçlü idi. Basra Mûtezile âlimlerine özellikle el-Allaf, en-Nazzam ve el-Asam'a bazı konularda karşı çıkmış, reddiyeler yazmıştır.⁶³ Bişr edebiyatla da ilgilenmiş ve belâğat ilminin kurucusu olmuştur.⁶⁴ Muhaliflerine reddiye olarak kırk bin beyit yazmıştır.⁶⁵

el-Câhız, Bişr'in şiirlerinde Allah'ın mahlukatındaki, özellikle hayvanlardaki eşsiz sanatını ve hikmetini örneklerle anlatmasından çok etkilenmiş ve Kitab'ul-Hayevân'da bazılarını nakledip, şerh etmiştir.⁶⁶

Ebû Bişr Sümâme b. Eşres en-Nemîrî (ö.213/828); Önemli Mûtezile kelamcılarında olan el-Eşres çok belîğ bir lisana sahiptir⁶⁷ ve Yunan felsefesine vukufiyeti ile bilinirdi.⁶⁸ Zamanın devlet ricalinin dikkatini çekmiş yönetime genelde yakın olmuş bununla beraber el-Me'mun'un vezirlik teklifini kabul etmemiştir.⁶⁹ Üstün zekâsı ve belîğ lisanı ile el-me'mun'un Mûtezileye ilgi duymasını sağlamıştır.⁷⁰

⁶⁰ İbnu'l-Murtazâ , *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 132.

⁶¹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, s. 2102.

⁶² İbnu'l-Murtazâ , *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 52.

⁶³ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 60-61.

⁶⁴ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 60.

⁶⁵ İbnu'l-Murtazâ , *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 52.

⁶⁶ El-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, Tahkik: Abdusselam Muhammed Harun, Lüban Daru İhyâi't-Turâs, 1969, VI, s. 284; el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 62-63.

⁶⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 210.

⁶⁸ Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 124.

⁶⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 210.

⁷⁰ Ebû Mulhim, *el-Menâhu'l-Felsefiyye İnde'l-Câhız*, s. 45-46.

El-Câhız, el-Eşres'in akılcılığından, tabiatçı felsefe anlayışından, mizah ve belağatından istifade etmiş⁷¹ ve eserlerinde medih ile ondan bahsetmiştir.⁷² el-Câhız'ın içtimai anlamda yıldızının parlaması ve sarayla temasa geçmesi el-Eşres'in güçlü bağlantıları sayesinde olmuştur.⁷³

Bunlarla beraber o asırda şiir, lügat ve Arabî ilimlerde meşhur büyük edebiyatçılardan edebî ilimlerde istifade etti. Lügat ve edebiyatı ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî(ö.210/825), ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensari (ö.215/830), Abdulmelik b. Kureyb el-Asma'i(ö.216/831)den, Nahvi de ebû'l-Hasen Said b. Mes'ade el-Ahfeş (ö.215/830) ten tahsil etti.⁷⁴

5. İlmî Yönü ve Tesiri

İlmî ve kültürel açıdan oldukça zengin bir dönemde yaşayan el-Câhız daha öncede belirttiğimiz gibi dönemindeki ilmî açıdan çok verimli ve hareketli bu zeminden her yönüyle istifade etmiştir. Mescidlerdeki ders halkalarına ve kelimî munakaşaların yapıldığı ilim meclislerine katıldı, mirbed'e devam etti. Dönemin meşhur alimlerinden dersler aldı. Tercüme edilen felsefî eserleri dikkatle mütâlâ ederek felsefe ve yunan kültürüne vakıf oldu. Edebiyat ve lügat alanında meşhur olan el-Câhız Kelam, hadis, fıkıh, Kur'an yorumu ve Arap tarihi alanlarında da söz sahibi oldu. Başta kelam ve edebiyat olmak üzere birçok alanda yüzlerce eser verdi. Farklı din ve mezheplere karşı reddiyeler kaleme aldı.⁷⁵

Yaşadığı dönemde Basra'da güçlü olan Mûtezile ekolüne mensup hocalardan dersler almış ve Mûtezilenin önemli temsilcilerinden olmuştur. Kaynaklarda Mûtezilenin 7. tabakasından sayı-

⁷¹ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 63-64.

⁷² El-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s. 190.

⁷³ Pellat, Charles, *el-Câhız fi'l-Basra ve Bağdad ve sâmurra*, Arapçaya Tercüme: İbrahim Kılâni, Dımeşk, Daru'l-Fikr, 1985, s. 371.

⁷⁴ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2101.

⁷⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118-2120.

lır.⁷⁶ Fazîletu'l-Mûtezile gibi Mûtezile mezhebinin fazilet ve üstünlüklerini anlatan eserler kaleme almış, Mûtezile'yi müdafaa etmiş; husn, kubh, adalet ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konularını savunmuştur.⁷⁷

el-Câhız, dil ve felsefeyi kendi içinde bir araya getirebilmiş ve bu yönü sebebiyle en-Nazzam'dan sonra Mûtezile kelamını en çok etkileyenlerden birisi olmuştur.⁷⁸ Genel anlamda Mûtezilenin beş esasını benimsemiş fakat bazı konularda ayrı düşmüştür. Ona göre; bilgilerin oluşumu zarurîdir,⁷⁹ cehennem ehli sonsuza dek azap çekmeyecektir, Kur'an mahluk bir cisimdir. el-Câhız'ın kendine has bu fikirlerinden etkilenen ve onu takip eden "Cahızıyye" adında bir fırka oluşmuştur.⁸⁰

Bununla beraber el-Câhız'ın pek çok talebesi ve takipçisi olmuştur. "el-Kâmil" yazarı el-Müberred (ö. 285/898), Coğrafyacı İbnu'l-Fakîh(ö. 289/902), Hasan b. Bişr el Âmidî (ö. 371/987), Muhammed b. Hallaf b. el-Marzuban (ö. 309/921), Ebû Mansur Seâlîbî (ö. 429/1039), Maverdi (ö. 450/1058) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca hayvanlar konusunda çalışmalar yapan Kazvinî(ö. 682/1283) ve Demîrî(ö. 808/1405) gibi âlimler Cahız'dan büyük ölçüde yararlanmışlardır. "Murûcu'z-Zeheb" yazarı Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (ö. 346/957) de onun hayranlarındanıdır.⁸¹

ESERLERİ

İlmî ve kültürel açıdan çok zengin ve hareketli bir dönemde yaşayan el-Câhız'ın eserleri de konu bakımından çok zengindir. el-Câhız, eserlerinde felsefe ve kelamdan tarih ve siyasete, dil ve edebiyattan sanat ve ticarete hatta zoolojiye ve daha birçok ilme yer vermiştir. Bu yönüyle eserleri 'alfabetik sıraya göre düzenlenme-

⁷⁶ İbnu'l-Murtazâ , *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 68.

⁷⁷ Emin, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, III, s. 139.

⁷⁸ Emin, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, III, s. 127-128.

⁷⁹ İbnu'l-Murtazâ , *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 68.

⁸⁰ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 71-72.

⁸¹ Şeşen, "Câhız", s. 23.

miş çağının ansiklopedisi' olarak nitelendirilmiştir.⁸² O Eserlerinde yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel hayatını tasvir etmeyi ihmal etmemiş, Mantık, sosyoloji ve psikolojiyi de maharetle kullanmıştır.

el-Câhız, büyük bir edebiyatçıdır dolayısıyla bütün eserleri - hangi alanda olursa olsun- edebî bir özelliğe sahiptir. Eserlerinde okuyucuyu sıkmamak için bir konudan başka bir konuya geçer. Ciddi ve önemli bir konuyu anlattıktan sonra, eğlendirici bir fıkraya yer verir.

Arap edebiyatında en çok eser veren müelliflerden biri olan el-Câhız'ın eserlerinin sayısı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.⁸³ Bu konuda, İbnu'n-Nedim(ö.438/1047)'in 170 eser zikrettiği nakledilirken⁸⁴ Yakut el-Hamevî (ö.626/1228) 124 eser adı zikreder.⁸⁵ Sibt ibn'l-Cevzî (ö.654/1256)'nin el-Câhız'ın eserlerinin 360 tane olduğunu ve bunların çoğunu Bağdad'da ebû Hanîfe türbesinin kütüphanesinde gördüğünü söylediği nakledilir.⁸⁶Brockelmann 176 eser kaydederken⁸⁷ Charles Pellat araştırmalarında 244 eser tesbit etmiştir.⁸⁸ Ramazan Şeşen ise 260 eseri ihtiva eden bir liste yapmış ve bunların 70 kadarının şüpheli, 200 kadarının ise ona aitliğinin sabit olduğunu, bütün bu yekunun da 25

⁸² Emin, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, I, s. 388.

⁸³ Şeşen, "Câhız", s. 21.

⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, Lisânu'l-Mîzân, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996, IV, s. 409.

⁸⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2117-2120.

⁸⁶ (Akyüz, Hüseyin, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis anlayışı*,(Basılmamış Doktora tezi), Ankara, 2004) el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, *'Ikdu'l-Cumân fi Tarîhi Ehli'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi; III. Ahmed Bölümü, Nr. 2911, IX,72a-73b.

⁸⁷ Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur* (GAL), I-II, E.J.Brill, Leiden, 1949, I, s.159.

⁸⁸ Pellat, Charles, "Nouvel Essai d'Inventaire de Laevre Ğahizienne", *Arabica*, Cüz: 2, s. 117-165, E. J. Brill, Leiden, 1984.

kadarının tam olarak, 65 kadarının da eksik olarak bize ulaştığını belirtmiştir.⁸⁹

Biz el-Câhız'ın günümüze ulaşan eserlerinden 55'ten fazlasına ulaşabildik. Bunlar farklı zamanlarda çeşitli araştırmacılar tarafından neşredilmiştir.⁹⁰ Ulaşabildiğimiz bu eserlerin tamamını buraya aldık. Ayrıca günümüze ulaşmayan fakat el-Câhız'ı, görüşlerini ve yaşadığı dönemi yansıtmaları bakımından önemli bulduğumuz bazı eserleri de zikretmeyi uygun bulduk.

1. Günümüze Kadar Ulaşmış ve Yayımlanmış Olan Eserleri

1.1. Kalam ve Mezhepler Tarihi

Kitabu'r-Redd ale'n-Nasârâ ve'l-Yehûd: Eserde⁹¹ Kur'an'ın Hıristiyan ve Yahudiler hakkında verdiği bilgilerin yanlışlığını iddia eden Hıristiyanların yönelttikleri altı soruya cevap verilir. J. Finkel, "Selâsü Resâil" içinde Kahire'de 1926'da neşretti, daha sonra tahkikli neşri Abdusselam Harun ve Muhammed Abdullah Şerkâvî tarafından yapıldı.

⁸⁹ Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 14.

⁹⁰ Bu eserlerin bazıları müstakil kitap halinde neşredilmiş çoğunluğu ise küçük risaleler olduğundan bir araya getirilerek yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları; G. Van Vloten 1903 te Leidende "Selâse resâilli ebî Osman" adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra Abdullah b. Hasan'ın 18 risaleyi ihtiva eden "Mecmuatu'l-Fasl el-Muhtâra" adıyla hazırladığı Mecmua, el-Müberred'in "el-Kâmil" adlı eserinin yanında iki cilt olarak neşredilmiştir. Muhammed es-Sâsî "Mecmuatu'r-Resaili'l-Câhız" adıyla 1906'da ve Hasan es-Sendûbî "Resailu'l-Cahız" adıyla 1933'te Kahire'de bazı risaleleri yayımlamıştır. Bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapan Abdusselam Harun ise toplam 46 risaleyi bir araya getirmiş ilk iki cildini 1965'de diğer iki cildini 1979'da olmak üzere 4 cilt olarak Mısır'da yayımlamıştır. Yine Ali Ebû Mulhim bazı risaleleri er-Resailu'l-Kelamiyye, er-Resailu's-Siyasiyye ve er-Resailu'l-Edebiyye adıyla tasnif edip 3cilt halinde neşretmiştir. Çalışmamızda kitap isimlerini zikrederken eğer bahsi geçen eser Abdusselam Harun'un hazırladığı Resailu'l-Cahız içinde mevcut ise sadece bu çalışmayı dipnot da kaynak olarak vereceğiz eğer onda bulunmuyorsa başka çalışmaları vereceğiz.

⁹¹ Abdusselam Muhammed Hârûn tarafından *Resailu'l-Câhız* içinde 1979'da Mısır'da yayımlanmıştır, Mektebetu'l-Hancı, Mısır, 1979.

Kitâbu Halkı'l-Kur'an: el-Câhız'ın Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul ettiği ve delillerle izah ettiği eseridir.⁹²

Hucecu'n-Nübüvve: Eserde⁹³ Peygambeliğin ve mucizelerin gerekliliğinden bahsedilir.

Kitabu'r-Redd ale'n-Nasârâ: Eserde⁹⁴ Hıristiyanların bazı ayetlerden yola çıkarak Müslümanlara yönelttikleri eleştirilerine muknâ cevaplar verilir. Konuları daha çok soru-cevap şeklinde işlenir.

el-Mesâil ve'l-Cevâbât fi'l-Ma'rifeti⁹⁵

Nefyu't-Teşbih⁹⁶

Kitâbu'r-Redd 'ale'l-Muşebbihe: el-Câhız'ın muhaddislerin ve Şia'nın teşbihe dair fikirlerini red için kaleme aldığı eserini tanıtmak ve onların Mûtezileye karşı tehlike oluşturduklarını bildirmek için İbn Ebî Duad'a yazdığı mektup tarzı eserdir.⁹⁷

Kitâbu'l-Osmâniyye: Eserde⁹⁸ imamet konusunu inceler ve üç halifeyi Zeydiyye ve Şiilerin iddialarına karşı delillerle müdâfâ eder. Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)'in faziletlerinden ve Hz. Ali (ö.40/660)'ye karşı olan üstünlüğünden bahseder. Dört halifenin tarihî sırasının doğruluğunu kabul eder ve ispat etmeye çalışır.

Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvîbi Ali b. Ebî Tâlib: Hakem olayında Haricilere karşı Hz. Ali'yi savunan eser,⁹⁹ onun en uygun yolu takip ettiğini savunur.¹⁰⁰

Risaletu fî Benî Ümeyye¹⁰¹

⁹² Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹³ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹⁴ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹⁵ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹⁶ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹⁷ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

⁹⁸ Abdusselam Muhammed Hârûn tarafından 1955'te tahkik ve şerh edilip basılmıştır. Ayrıca 1991'de Beyrut'ta da yayımlanmıştır, Dar'ul-Celil, Beyrut, 1991.

⁹⁹ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁰⁰ Şeşen, "Câhız", 21.

Risâle fi'n-Nâbita: İmamet konusunun ele alındığı bir eserdir.¹⁰² Eserde şuûbiyye şiddetle eleştirilir, Emevî savunuculuğu reddedilir.

el-Abbâsiyye: Eserde¹⁰³ Hilâfetin Hz. Abbas'ın soyundan gelenlerin hakkı olduğunu iddia edenlerin görüşleri konu edilir.

Fadlu Hâşim alâ Abdi'ş-Şems: Eser¹⁰⁴ Hâşim oğullarının Abdi'ş-şems oğullarına yani Emevîlere üstünlüğünü konu alır.

el-Cevâbât fi'l-İmâme: Eser¹⁰⁵ İmamet konusunda soru ve cevapları ihtiva eder.

İstihkâku'l-İmâme¹⁰⁶

Risâletu fî Beyânı Mezhebi'ş-Şia¹⁰⁷

Makâlatu'z-Zeydiyye ve'r-Râfida¹⁰⁸

1.2. Diğer Eserleri

el-Beyân ve't-Tebyîn: el-Câhız, edebiyat alanında yazdığı son eseri¹⁰⁹ olan¹¹⁰ bu kitabı Ahmed b. Ebî Duâd'a sunmuş ve 5000 dinar mükâfat almıştır.¹¹¹ Ebû Hilâl el-Askerî Belağat ilmiyle ilgili en önemli ve en meşhur eser olduğunu ifade eder.¹¹² Tarihî önem taşıyan çeşitli vesîka ve kayıtları da içeren antoloji mahiyetindeki bu eserde el-Câhız, belâğat ve fonetik ilminin esaslarını belirler,

---

¹⁰¹ Ömer Ebu Nasr tarafından tahkik edilip Beyrut'ta 1969'da basılmıştır, Matba'atu'n-Necva, Beyrut, 1969.

¹⁰² Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁰³ Ebu Mulhim(Tahkik eden), *Resailu'l-Câhız "er-Resâilu's-Siyasiyye"*, Beyrut, 1987.

¹⁰⁴ Bkz. Ebu Mulhim, *er-Resâilu's-Siyasiyye*.

¹⁰⁵ Bkz. Ebu Mulhim, *er-Resâilu's-Siyasiyye*.

¹⁰⁶ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁰⁷ Bkz. Sendûbi,(tahkik eden), *Resailu'l-Câhız*, Kahire, 1933

¹⁰⁸ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁰⁹ Bu eser Abdusselam M. Harun tarafından tahkik edilip 4 cilt olarak Kahire'de 1948'de basılmıştır.

¹¹⁰ el-Ğâlî, Belkâsım, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, Beyrut, Daru İbn-i Hazm, 1999, s. 96.

¹¹¹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, s. 2118.

¹¹² Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *Kitâbu's-Simâ'ateyn*, Tahkik: el-Bacâvî ve Ebî'l-Fadl İbrahim, Kahire, y.evi yok, 1952, s. 20.

Araplar'ın şiir ve hitabet sahasındaki dirayetlerini ortaya koyar.¹¹³ Araplar ve Farsların edebiyatına Hintlilerin hikmetlerine, Yahudi ve Hıristiyanların vaaz ve nasihatlerine yer verir. Bunlarla beraber birçok eserinde olduğu gibi bu eserinde de Mutezilî akîdesini yeri geldikçe izhâr eder.

Kitâbu'l-Hayevân: Bu eser¹¹⁴ el-Câhız'ın en hacimli eseridir. Bu eseri İbnu'z-Zeyyad'a sunmuş ve 5000 dinar mükâfat almıştır.¹¹⁵ Eserde birçok hayvan türünden, bunların yaşam şekillerinden ve doğumlarından ölümlerine kadar çeşitli hallerinden bahsedilir. el-Câhız Hayvanların yaratılışlarındaki mucizevî şeylerden kainattaki birliği ortaya koyar ve Allah'ın mahlukattaki hikmetlerine dikkati çeker. Bunları anlatırken ayetler, hadisler, şiirler ve kıssalarla da takviye eder. Dönemindeki bazı kelimî münakaşaları da ustalıkla konu içine derc eder. Mûtezile büyüklerinden en-Nazzam ile Mabed el-Cühenî'nin tartışmalarını köpek ve horoz sahibinin münakaşaları adı altında anlatır. El-Câhız eserde yer yer Hıristiyanlık, Yahudilik, Dehrîlik ve Zerdüştlük gibi dinlerden ve bazı özelliklerinden bahseder.

Kitâbu'l-Buhalâ: Arap dilinde tenkide uğrayan mizahî boşluğu doldurmuş bir eserdir.¹¹⁶ el-Câhız eserin baş taraflarında gülmenin ve gülümsemenin faziletlerinden bahseder, bu konuda deliller ortaya koyar.¹¹⁷ Sosyal hayatta cimrilerin yeme-içme ve giyinme gibi konulardaki tavırlarını mizahî bir tarzda ele alır. Cimrilerin iç dünyasını ve cimrilik sebeplerini tahlil eder. Güçlü bir filozof ve mahir bir sanatçı olan el-Câhız bu iki yönünü bu eserde imtizaç ettirmiştir. Bu eserin ilk tahkikli neşri 1905 yılında Mu-

¹¹³ Şeşen, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 14-15.

¹¹⁴ Bu eser Abdusselam M. Harun tarafından tahkik edilip VII cilt halinde 1939-1945 yıllarında Kahire'de basılmıştır.

¹¹⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹¹⁶ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 109-110.

¹¹⁷ el-Câhız, *el-Buhalâ*, Tahkik: Tâhâ el-Hâcirî, Beyrut, Dar-ı Sâdır, 1957, s. 13.

hammed Mes'ud tarafından Kahire'de yapılmıştır. Kitâbu'l-Buhalâ 1999 yılında Yahya Atak tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Kitâbu't-Tebessur bi't-Ticâre: Eser¹¹⁸ süs eşyası, mücevherat ve güzel koku gibi kıymetli malların yapımı, kalitesi, alım-satımı ve benzeri konuları ihtiva eder.

et-Terbi' ve-Tedvîr: Felsefe, kozmoloji, astroloji, sihir ve müzik gibi konularda soruların yer aldığı eser¹¹⁹, eski Yunan ve İran müzisyenleri ve aletlerinden bahseder.¹²⁰ Eser, Fevzi Atavî tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta 1969'da yayınlanmıştır.

Menâkıbu't-Turk (Fadâilu'l-Etrâk): Eserde¹²¹ Türkler övülür ve Arapların Türkler hakkındaki görüşleri nakledilir. Eser Ramazan Şeşen tarafından 1967 Türkçeye çevrilmiştir.

Fahru's-Sûdân alâ el-Bîdân: Eser¹²² zencilerin beyazlardan üstünlüğünü ele alır.

el-Bursân ve'l-'Urcân ve'l-'Umyân ve'l-Hûlân: Eser¹²³ Sakat ve hastalıklı olan meşhur kişileri konu edinir.¹²⁴

Sınâ'atu'l-Kelâm¹²⁵

Kitâbu'l-Büldân: Eser¹²⁶ Mekke, Medîne, Basra ve kûfe ahâlisinin meziyetinden bahseden bir coğrafya ve folklor kitabıdır.¹²⁷

Kitâbu'l-Mualimîn: Çocuk eğitimi hakkındadır.¹²⁸

Sınâ'atu'l-Kuvvâd: Eserde¹²⁹ halife çocuklarına çeşitli ilim ve sanatların öğretilmesi tavsiye edilir.¹³⁰

---

¹¹⁸ Hasan Hüsni Abdülvahap'ın tahkikiyle Beyrut'ta 1966 yılında Daru'l-Kitâbe'l-Lübnaniyye tarafından yayımlanmıştır.

¹¹⁹ Ebu Mulhim (Tahkik eden), *Resailu'l-Câhuz "er-Resâilu'l-Edebiyye"*, Beyrut, 1987.

¹²⁰ Şeşen, *Câhuz*, 23.

¹²¹ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²² Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²³ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²⁴ Şeşen, "*Câhuz*", 22.

¹²⁵ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²⁶ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²⁷ Şeşen, "*Câhuz*", 22.

¹²⁸ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

¹²⁹ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhuz*.

Faslun mâ Beyne'l-Adâve ve'l-Hased: Eserde¹³¹ Psikolojik davranışlar tahlil edilir.

Kitâbu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd: Ahlak hakkında bir risâledir.¹³²

Medhu't-Tüccâri ve Zemu Ameli's-Sultân: Serbest meslek sahiplerini methedip, devlet ve sultanın muvazzaflarını yeren bir eserdir.¹³³

Mefâharatu'l-Ğilmâni ve'l-Cevâri: Ahlak hakkında bir risâledir.¹³⁴

Tabakâtu'l-Muğannîn: Eserde¹³⁵ Meşhur şarkıcıların isimleri zikredilir.

Kitâbu'l-Kıyân: Eserde¹³⁶ eğlence tarzı şarkılı toplantılardan bahseder.

Risâletun fi'l-Biğâl: Katırları konu alan bu eser¹³⁷ ilk olarak el-Kavlu fi'l-Biğâl adıyla 1956 da Şarl Pellat tarafından tahkik edilip Kahire'de Daru Mustafâ el-Bâbî el-Halebî yayınlarında yayımlanmıştır.

Tafdîlu'l-Batn alâ'z-Zahr¹³⁸

Risâletü'l-Belâğati ve'l-Îcâz¹³⁹

Tafdîlu'n-Nutk alâ's-Samt¹⁴⁰

Risâletu fi'l-Ciddi ve'l-Hezel¹⁴¹

el-Hicâb¹⁴²

el-Hanîn ile'l-Evtân¹⁴³

¹³⁰ Şeşen, "Câhız", 22.

¹³¹ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³² Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³³ Bkz. Ebu Mulhim, *er-Resâilu's-Siyasiyye*.

¹³⁴ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³⁵ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³⁶ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³⁷ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³⁸ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹³⁹ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁰ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴¹ Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴² Bkz. Hârun, *Resailu'l-Câhız*.

Zemmu Ahlâku'l-Küttab¹⁴⁴

Risale ilâ Ebi'l-Ferec¹⁴⁵

Risâletu'l-Futya¹⁴⁶

Kitmânu's-Surri ve Hıfzu'l-Lisân¹⁴⁷

en-Nisâ¹⁴⁸

el-Vukela¹⁴⁹

İsticâzu'l-Va'd¹⁵⁰

el-Mevedde vel'Hılta¹⁵¹

Risâle fi'n-Nubl ve't-Tenebbul ve Zemmi'l-Kibr¹⁵²

Medhu'n-Nebîzi ve Sıfatu Ashâbihî¹⁵³

eş-Şaribi ve'l-meşrûb¹⁵⁴

1.3. el-Câhız'a ait olduğu şüpheli olan eserler

Kitâbu'l-Mehâsin ve'l-Ezdâd: İnsanların iyi ve kötü davranışlarını psikolojik tahlile tabi tutan bir eserdir.¹⁵⁵ Fevzi Atavî tarafından 1969 da Beyrut'da neşredilmiştir.

Selvetu'l-Harrîf bi Münâzaratir'Rebî'i ve'l-Harîf¹⁵⁶

et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk: Siyasetnâme türü bir eserdir. Bu eseri A. Zeki Paşa 1914 te İstanbul'da ve Fevzî Atâvî 1970 te Beyrut'da neşretmiştir.¹⁵⁷

Kitâbu'd-Delâil ve'l-İ'tibâr alâ'l-Halki ve't-Tedbîr: Eserde¹⁵⁸ tabiattaki varlıkların Allah'ın hikmetine delil olduğu örneklerle

¹⁴³ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁴ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁵ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁶ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁷ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁸ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁴⁹ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵⁰ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵¹ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵² Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵³ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵⁴ Bkz. Hârûn, *Resailu'l-Câhız*.

¹⁵⁵ Şeşen, "Câhız", s. 22.

¹⁵⁶ Bu Risâle Daru'r-Râidu'l-Arabî tarafından 1982'de Beyrut'da neşredildi..

¹⁵⁷ Şeşen, "Câhız", s. 22.

anlatılır. Eserin el-Câhız'a ait olduğu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Haris el-Muhâsibî'ye ait olduğunu söylerken¹⁵⁹ bazıları da eserin el-Hayevân kitabının özeti gibi olduğu, üslup ve içerik bakımından çok benzediğini öne sürerler.¹⁶⁰

1.4. Günümüze Kadar Ulaşmayan Eserlerinden Bazıları

Faziletu'l-Mûtezile: Bu eser¹⁶¹ Mûtezile mezhebinin fazilet ve üstünlüklerinden bahseder. el-Câhız'ın günümüze ulaşmayan önemli eserlerinden biridir. Eğer bu eser günümüze ulaşmış olsa idi el-Câhız'ın îtikadî meselelere bakışı hakkında daha sağlıklı bilgiler elde edebilirdik.

Kitâbu'r-Redd alâ Ashâbi'l-İlhâm: Eser¹⁶² ilhâmı bilgi kaynağı olarak kabul edenleri reddetmek amacıyla yazılmıştır.¹⁶³

Kitâbu'l-Va'di ve'l-Va'id¹⁶⁴

er-Redd alâ'l-Kavliyye¹⁶⁵

Kitâbu Nazmu'l-Kur'an¹⁶⁶

Mesâilu'l-Kur'an¹⁶⁷

Ma'âni'l-Kur'an¹⁶⁸

er-Redd alâ Ebî İshâk en-Nazzam ve Eşbâhehu¹⁶⁹

Kitâbu'l-Ma'rife¹⁷⁰

---

¹⁵⁸ Bu eser Darun'Nedvetü'l-İslâmiyye tarafından 1978'de Beyrut'da neşredildi.

¹⁵⁹ Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s. 153

¹⁶⁰ el-Ğâlî, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, s. 92-93.

¹⁶¹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁶² el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁶³ Şeşen, "Cahız", 22.

¹⁶⁴ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s. 144.

¹⁶⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2120.

¹⁶⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 57; el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁶⁷ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁶⁸ el-Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin fi Esmâi'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul, Yayınevi yok, 1955, s. 45.

¹⁶⁹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

Kitâbu İhâletu'l-Kudreti alâ'z-Zulmi¹⁷¹

Kitâbu êye'l-Kur'an¹⁷²

Kitâbu'l-Ahbâr ve Keyfe Tasıhh¹⁷³

Kitâbu'r-Redd ale'l-Osmâniyye¹⁷⁴

Kitâbu İmâmeti Muâviye¹⁷⁵

Kitâbu Vucûbu'l-İmâme¹⁷⁶

Kitâbu Hikâyeti Kavli Esnâfı'z-Zeydiyye¹⁷⁷

Kitâbu İmâmeti Benî Abbâs¹⁷⁸

Kitâbu'l-İmâme alâ Mezhebi'ş-Şia¹⁷⁹

Hucecu'n-Nasâra ale'l-Müslimîn¹⁸⁰

Kitâbu Fadlu'l-Furs¹⁸¹

Kitâbu Anâsırı'l-êdêb¹⁸²

Kitâbu'l-İstîtâ'a ve Halku'l-Ef'âl¹⁸³

Kitâbu'l-Esnâm: Eser¹⁸⁴ Câhiliyye dönemi putlarından bahseder ve Hz. Peygamberin dedelerinden Nadr b. Kinâne'nin nesebini doğrular.¹⁸⁵

---

¹⁷⁰ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷¹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

¹⁷² el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷³ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁴ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁵ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁶ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁷ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁸ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁷⁹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2118.

¹⁸⁰ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, Kahire, Matba'atu Kürdistân, 1326, s. 59.

¹⁸¹ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

¹⁸² el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

¹⁸³ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

¹⁸⁴ el-Hamevî, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, V, s. 2119.

¹⁸⁵ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhuz*, s. 119.

Sonuç

Abbassiler dönemi, İslam toplumunun ilmî ve kültürel açıdan altın çağını yaşadığı bir dönemdir. Bu dönemde ilmî faaliyetler devlet tarafından desteklenmiş, yabancı kültürlerle ait eserler Arapçaya tercüme edilmiş ve ilmî münazara zeminleri oluşturulmuştur. Basra ve Bağdat iki büyük ilim merkezi haline gelmiş, birçok alanda Arapça özgün eserler yazılmıştır. Bu fikir hareketliliğinin çok yoğun olduğu ortamda İslam dünyasının düşünce hayatında iz bırakan büyük âlimler yetişmiştir.

Özellikle Mûtezilî âlimler, İslam dinine yöneltilen eleştirilere cevap üretmek için akli son derece iyi kullanmışlar, hatta akli nakle tercih etmişler ve bu yönleriyle de ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu çaba İslam dünyasını felsefî düşünceyle buluşturmuş ve akılcılığın gelişmesine vesile olmuştur.

Bu dönemde yetişen büyük Mûtezilî düşünürlerden biri de el-Câhız'dır. O, içinde yaşadığı ilmî ve kültürel açıdan çok zengin ve verimli bu zeminden her yönüyle istifade etmesini bilmiştir. el-Câhız, döneminin en meşhur âlimlerinden dersler almış, kelâmî münakaşaları dikkatle izlemiş ve asrını her yönüyle okumuştur. Geliştirdiği teorileri ve yazdığı eserleriyle dönemin devlet adamlarının dikkatini çekmiş, ömrü boyunca halifelere yakın ve sözüne itibar edilir âlimlerden olmuştur.

el-Câhız'ı diğer âlimlerden farklı kılan, onun çok yönlü bir bilgin olmasıdır. O, kelim ve edebiyat başta olmak üzere siyaset, ahbar ilmi, sanat, ticaret, psikoloji, sosyoloji, biyoloji, mûsikî ve sair birçok alanda eser yazmış ve içinde yaşadığı asrı etkili bir edebî dil ile tasvir etmiş ansiklopedik bir şahsiyettir. Her ne kadar tamamı günümüze ulaşmamış ise de 400'e yakın eser telif etmiş ve yaşadığı dönemin sosyal hayatını çok sayıda örnekler vererek ve yaşanmış hikâyeler naklederek her yönüyle yansıtmıştır. Eserleri yaşadığı dönem hakkında bilgi edinmek isteyenler için önemli kaynaklardır. el-Câhız dönemindeki kelâmî ve siyasi münakaşalara katılmış, bu konuda onlarca eser vermiş ve yine kendi döne-

mindeki farklı din mensuplarının, fikir akımlarının ve mezheplerin görüşlerini objektif bir bakış açısıyla nakletmiştir. Mütezile ekolü mensubu âlimlerin eserlerinin pek azı günümüze ulaşmasına rağmen el-Câhız'ın eserlerinin bir kısmı elimize ulaşmıştır. Dolayısıyla dönemin kalamî münakaşalarına Mütezilî yaklaşımları onun eserlerinde bulmak mümkündür. Ayrıca el-Câhız, o dönemde toplumdaki Türkler, Farslar ve zenciler gibi farklı milletler hakkında bilgiler vermiş, bunlar hakkında müstakil eserler telif etmiştir.

Netice itibariyle el-Câhız ve eserleri İslam kültüründe önemli bir yere sahip iken layık olduğu ilgiyi görememiştir. O daha çok edebî ve mizahî yönüyle tanınmıştır. Biz bu çalışmamızla el-Câhız'ın yaşadığı dönemi, ilmî kişiliğini ve eserlerinin kıymetini bir nebze ifade etmeye çalıştık.

Kaynakça

- Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003.
- 'Atavî, Fevzi Halil, *el-Câhız Dâiratu Ma'ârifî Asrihi*, Beyrut, eş-Şeriketu'l-Lübniyyeli'l-Kitab, 1971.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî (855/1451), *'Ikdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi; III. Ahmed Bölümü, Nr.2911, I-XXIII
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa ö.1336, *Hediyetu'l-Ârifîn fi Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârı'l-Musannifîn*, İstanbul, y.e. yok, 1955.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- El-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyânve't-Tebyîn*, Tahkik: Abdusselâm M. Hârun, Mısır, I-III, Mektebetu'l-Hancı, 1395/1975.
- ..... *Resailu'l-Câhız* nşr.: Abdusselam Muhammed Hârun, I-IV, el-Mektebetu'l-Hancı, Mısır, 1399/1979
- ..... *Resailu'l-Câhız*, Tahkik: Sendûbi, Hasan, Kahire, el-

- mektebetu't-Ticâriyye, 1933
- ..... *Resailu'l-Câhız "er-Resâilu'l-Kelâmiyye"*, nşr. Ali Ebu Mulhim, Beyrut, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987
- ..... *Resailu'l-Câhız "er-Resâilu'l-Edebiyye"*, nşr. Ali Ebu Mulhim, Beyrut, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987
- ..... *Resailu'l-Câhız "er-Resâilu's-Siyasiyye"*, nşr. Ali Ebu Mulhim, Beyrut, Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1987
- Cebr, Cemil, *el-Câhız fî Hayâtihî ve Edebihî ve Fikrihî*, Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî, 1974.
- Cebr, Cemil, *el-Câhız ve Muçtemeu Asrihî fî Bağdad*, Beyrut, Dârî Sâdır, t.y.
- Çelebi, İlyas, *İslam Düşünce Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002.
- Dayf, Şevki, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-IV, Kâhire, Dâru'l-Meârif, 1973.
- el-Ğâlî, Belkâsım, *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*, Beyrut, Daru İbn-i Hazm, 1999.
- Ebû Mulhim, Ali, *el-Menâhu'l-Felsefiyye İnde'l-Câhız*, Beyrut, el-Mektebetu'l-Hilâl, 1994.
- Ebû Rîde, Muhammed Abdulhâdî, *Min Şuyûhi'l-Mu'tezile İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâuhu'l-Kelâmiyyeti'l-Felsefiyye*, Kâhire, Dâru'n-Nedim, 1989.
- Emin, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, I-III, Kâhire, el-Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîfve't-Terceme ve'n-Neşr, 1342-1355/1934-1936
- Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im, *Ebû Osman el-Câhız*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1982.
- el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *el-Mu'cemu'l-Üdebâ*, Tahkik: İhsan Abbas, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdat*, Lübnan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım, Ali b. El-Hasen, *Târîhu Dimeşk*, Tahkik: Muhibbuddin Ebû Said Ömer b. Grama el-Amravî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1995-1997.

- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ali b. Muhammed b. eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Mısır, İdâretu't-Tibâati'l-Münîriyye, 1348-1353.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali(ö.852/1448), *Lisânu'l-Mîzân*, I-VII, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996.
- İbn Hallikan, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtu'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut, Dar-ı Sâdır, 1970-1972.
- İbn Hûgil, Ebu'l-Kasım Muhammed, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, Mektebetü'l-Hayat, 1906.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, Kahire, Matba'atu Kürdistân, 1326.
- İbnu'l-Murtazâ Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1436), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Neşir: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut, Dâru'l-Muntazar, 1407/1987.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Işık, Kemal, *Mûtezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- ..... "Nazzam ve Bazı Düşünceleri ", İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, Ankara, Sayı: 3, Sayfa : 101-103, 1977.
- el-Kutubî, Muhammed b. Şakir (ö.764/1336), *Uyûnu't-Tevârih*, Tahkik: Afif Nayf Hatum, Lübnan, Dâru's-Sekâfe, 1416/1996.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, Tâlik: Muhammed MuhyiddinAbdulhamid, Mısır, I-IV, Dâru'r-Rec'a, 1357.
- en-Necm, Vedîa, Tâhâ, *el-Câhuzve'l-Hadâratu'l-Abbâsiyye*, Bağdat, Matbaatu'l-İrşâd, 1965.
- Özarlan, Selim, "Basra ve Bağdat Mutezilîleri ve Başlıca görüşleri" Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt :VII / 1, s. 161-181,Sivas, 2003.
- Pellat, Charles, "Nouvel Essai d'Inventaire de laeuvre Ğahizienne", Arabica, C.XXXI, Cüz:2, s.117-165, E.J.Brill, Leiden, 1984.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. EbîBekr(911/1505), *Bağiyye-*

- tü'l-Vi'ât fî Tabakât'l-Luğaviyyîn ve'n-Necât*, Kahire, Matba'atu
Îsâ el-Bâbî el-Halebî,1964.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. EbîBekr, *Tarîhu'l-Hulefâ*,
Katar, Dâru'l-Fikr, 1394/1974.
- es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhız*,Kâhire, Matbaatu'r-Rahmâniyye,
1350/1931.
- Şerifu'l-Murtezâ, Ebu'l-Kasım ali b. Ahmed el-
Huseynî(ö.436/1044), *Emâli's-Seyyidi'l-Murtezâ*, Tahkik: Bed-
reddîn el-Halebî, I-IV, Mısır, Matba'atu's-Seâde, 1904
- Şeşen, Ramazan, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Fazilet-
leri*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları,
1967.
- ....."Câhız", DİA, İstanbul, TDV Yayınları, (C.VII, s.20-26),
1994.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-
Nihal*, Kahire, Mektebetu'l-Angelo el-Mısriyye, 1956.
- Taylan, Necip, *Ana hatlarıyla İslam Felsefesi*, İstanbul, Ensar Neşri-
yat, 1997.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah muhammed b. Ahmed b.
Osman(ö.748/1347), *Siyeru A'lâmin'n-Nubelâ*, Tahkik: Şuayb el-
Arnavut, Naim el-Irksusî, Beyrut, I-XXV, Risaleti't-Tıba'a,
1406-1986.
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm (Kâmûs-u Terâcim)*, I-VII, Beyrut,
Daru'l'ilmili'l-Melâyîn, 1992.